RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume- III
Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level

July 2021

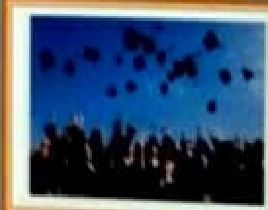

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal,
Night College of Arts and Commerce,
Ichalkaranji

Co-Editor:
Dr. Madhav. R. Mundkar

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

30	Grade Analysis and Setting of Prime Wellbeing Services in Solapur District Dr. A. G. Nimase	130-134
31	Functional Classification of Urban Centers in Solapur Disrict, Apply by Nelson's Model Dr. S. D. Shinde, Dr. A. V. Pore	135-138
32	Importance of Forest in Ancient Period Padma. J	139-142
33	A Jain Centre of Badami Region Dr. M. N. Bennur	143-145
34	Physical Health Status of Elderly People in Urban setting Case Study Dr. Vinay K.U	146-147
35	Human Rights of Dalit Women in India Dr. Dineshappa Singapur	148-149
36	Socio-economic study of weekly markets An assessment of sellers in Sangli district of Maharashtra Sachin R. Mali, Meena B. Poldar	150-154
37	व्यावसायिक समाजकार्याचे उद्देश आणि तत्व प्रा.डॉ. राहुल बळवंतराव निकम	155-158
38	[illegible] प्रा. डॉ. [illegible], प्रा. [illegible] पटेल	159-161
39	महाविद्यालयातील प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांच्या [illegible] व कर्मचाऱ्यांवरील ताणतणाव एक दृष्टिक्षेप श्री सिकंदर पटेल	162-163
40	समाजभाषाविज्ञान: [illegible] व्यवहार प्रा. डॉ. राजीव वैजनाथराव वसवंते	164-166
41	पंजाबमधील दहशतवाद आणि इंदिरा गांधी प्रा कांबळे शिवाजी ईरबा	167-170
42	हिंदी दलित कविता में अभिव्यक्त आंबेडकरी विचार-दर्शन ('तीने भन्तो की छाया में' काव्य संग्रह के विशेष संदर्भ में) डॉ. माधव रामप्पा मुंडकर	171-173
43	वैश्विक परिदृश्य में हिन्दी की स्थिति डॉ.साईनाथ विठ्ठल चपळे	174-176
44	[illegible] प्रा.डॉ. [illegible]	177-179
45	कनवाड गावांतील 'सुनंदा पोल्ट्री फार्म' :एक आर्थिक चिकित्सक अभ्यास प्रा.डॉ.प्रभाकर रामाजी माने	180-182
46	[illegible] डॉ. [illegible]	183-186
47	कॉम्रेड पी.बी.कडू पाटील यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य प्रा. डॉ. शिवाटे गणेश शंकर,	187-190
48	[illegible] प्रा. डॉ. [illegible]	191-193
49	नदी बाग: नारीवाद की बदलती परिभाषा श्री. संतोष शंकर [illegible], डॉ. दिलीपकुमार [illegible]	194-197
50	मातृभाषा मराठी आणि भारतीय शिक्षणव्यवस्था डॉ. [illegible]	198-200
51	बारेला अनुसूचित जनजाति की महिलाओं के अधिकार सोलंकी मोनिका	201-202
52	ऑनलाईन शिक्षणाविषयी विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे धोरण प्रा. डॉ. [illegible] राठोड	203-208
53	परशुराम शुक्ल के काव्य में बाल चेतना ('चिड़िया नीड़ बनाती' के विशेष संदर्भ में) श्री. [illegible]	209-212
54	मैत्रेयीपुष्पा के उपन्यासों में नारी विमर्श (बेतवा बहती रही, 'इदन्नमम' 'चाक', 'झूलानट' और 'अल्मा कबूतरी' के संदर्भ में) डॉ. मुकेश [illegible]	213-216
55	भारतातील उच्च शिक्षणातील आव्हाने आणि जागतिक स्पर्धा डॉ. मारोती तुकाराम घंटेवाड	217-219
56	विदर्भाच्या शैक्षणिक वाटचालीत आलेली आव्हाने :एक ऐतिहासिक अभ्यास (ब्रिटिश कालखंडाच्या विशेष संदर्भात) डॉ कैलास [illegible]	220-222

Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal ISSN 2229-4929 July 2021 Special Issue Volume III
"Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level"

झाशीच्या राणीच्या जीवनावर रेखाटलेली कादंबरी : रणयोगिनी ले. विजय महामीस्कर

प्रा. डॉ. राजेंद्र कृष्णराव वाकुडे
मराठी विभाग प्रमुख, विश्व शिक्षण मंडळाचे कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार

प्रास्ताविक :

आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास अभ्यासताना इंग्रजी वाङ्मयाचा प्रभाव मराठी वाङ्मयावर मोठ्या प्रमाणावर झालेला दिसतो कथा, कविता नाटकाच्या सोबत मराठी वाङ्मय प्रकारासोबत इंग्रजीतील विविध प्रकारांबरोबर नॉव्हेलपासून मराठी कादंबरी हा साहित्यप्रकार उदयास आला. सुरुवातीला इंग्रजी भाषेतील कादंबऱ्यांचे भाषांतर, रूपांतर करून मराठीत कादंबऱ्या लिहिल्या जाऊ लागल्या. सुरुवातीला अद्भुतरम्य विषयावर कादंबरी लिहिली जाऊ लागली मराठी रसिकवाचकांना अद्भुताची आवड निर्माण होऊ लागल्यामुळे कादंबरीचा वाचकवर्ग वाढू लागला वाचकांची आवड लक्षात घेता विविध विषयावर कादंबऱ्या लिहिल्या जाऊ लागल्या. त्यात प्रामुख्याने अद्भुतरम्यतेसह पौराणिक, ऐतिहासिक, वास्तववादी, सामाजिक, राजकीय इत्यादी विषयावर कादंबरी लिहू लागल्या मराठी साहित्यात काळानुसार अनेक नामवंत कादंबरीकारांनी कादंबऱ्या लिहिल्या कादंबरी या वाङ्मय प्रकारात पुरुष कादंबरीकारांसोबत स्त्री कादंबरीकारांनी देखील विविध विषयावर कादंबऱ्या लिहिल्या काही अग्रगण्य स्त्री कादंबरीकारांमध्ये विजया महामीस्कर यांच्या कादंबऱ्यांचा अभ्यास करता येईल विजया महामीस्कर यांनी कथा, कविता, ललितलेखन या साऱ्या वाङ्मय प्रकारासोबत कादंबरी लेखनावर आपला ठसा उमटविला आहे. त्यांनी पौराणिक, सामाजिक, ऐतिहासिक व समकालीन विविध समाज घटकांवर आधारित १२ कादंबऱ्या लिहिल्या त्यांनी लिहिलेल्या झाशीची राणी या प्रसिद्ध ऐतिहासिक व्यक्तिरेखेवर प्रकाश टाकणाऱ्या 'रणयोगिनी' या कादंबरीचा विशेषत्वाने अभ्यास करता येईल

'रणयोगिनी' झाशीच्या राणीच्या जीवनावर रेखाटलेली कादंबरी

ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा अभ्यास करताना वाचकांच्या मनात घर करणाऱ्या ज्या काही अजरामर व्यक्तिरेखा आहेत त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाने भारतीय इतिहास स्वाभिमानाने व गौरवाने ओतप्रोत भरलेला दिसत आहे. अशा विविध व्यक्तिरेखांमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांपासून अनेक ऐतिहासिक पुरुष व्यक्तिरेखांबरोबर राजमाता जिजाऊ, लोकमाता अहिल्याबाई होळकर, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई इत्यादींसारख्या काही ऐतिहासिक स्त्री व्यक्तिरेखांनी वाचकांना मनात आकर्षित केले आहे. त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाने मोहित करून अभ्यास करण्यास भाग पाडले आहे इतिहासातील एक रणशूर, शूर मराठी राजकन्या व जनतेच्या प्रेमापोटी स्वतः हातात तलवार घेऊन इंग्रजांशी आपल्या प्राणपणाने लढा देणारी, स्वाभिमानी निर्भय धैर्यवान वीरांगना झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्या जीवनावर लेखिका विजया महामीस्कर यांनी 'रणयोगिनी' ही कादंबरी लिहिली झाशीच्या राणीच्या जीवनावरील या कादंबरीच्या आधारे राणीच्या व्यक्तिमत्त्वातील विविध वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करता येईल

कौटुंबिक वातावरण :

'रणयोगिनी' कादंबरीतून लेखिका विजया महामीस्कर यांनी झाशीच्या राणीचे व्यक्तिमत्त्व रेखाटतांना विविध ऐतिहासिक ग्रंथ व संदर्भांचा अभ्यास करून राणीच्या बालपणापासून ते मृत्यूपर्यंतच्या जीवनकाळात ज्या काही कौटुंबिक घडामोडी घडल्यात त्या सत्यतेच्या प्रकाशात या कादंबरीत केला आहे. जसे की, राणीचे नाव मनू (मणिकर्णिका) पुढे तीच मनू झाशीची राणी लक्ष्मीबाई म्हणून नावारूपास आली मनूचे वडील मोरोपंत तांबे हे पेशव्यांचे आश्रित असल्यामुळे त्यांचे वास्तव्य पेशव्यांच्या वाड्यात राहत असे बाजीरावांनी मनूला आपली मानसकन्या मानले होते मनूला स्वभाव अवखळ, अगदी बुद्धिमान, तलवारीत पटाईत शिकत जाते असतो तरी मनू मानसीने शिवाजीच्या शूरत्वावर केलेले होते पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकरांच्या कीर्तीने मनू प्रभावित झाली होती पेशव्यांच्या वाड्यातील समवयस्क मुलांबरोबर लढाईचे शिक्षण घेत होती तलवार चालविणे, घोड्यावर बसणे, तालीम करणे इत्यादी गोष्टींत रमत असे त्यामुळे नानासाहेब रावसाहेबांचे व लढाईचे शिक्षण घेत-घेत मनू पेशव्यांच्या वाड्यात मोठी होत होती

मनू अवघ्या चवदा वर्षांची असतांना ४० वर्षांचे वय असलेले झाशीचे नरेश गंगाधर राव यांच्याशी तिचा विवाह झाला दोघांच्या वयात १८ वर्षांचे अंतर होते गंगाधर राव अनुभवी त्यांचा स्वभाव फार तापट, विक्षिप्त होता मोठेपणामुळे चार दिवस ते साडी चोळी परिधान करत त्याबाबत नाटक संगीत, त्यांच्या नाटकशाळा, गाणे-बजावणे यात ते असत असत. हेतू कोणताही व संवेदनशील मनाच्या राणीला हे मन अस्वस्थ करीत असे अशावेळी राणीने पती गंगाधररावांना सामंजस्याने सुधारण्याचा प्रयत्न केला या प्रसंगाचे वर्णन लेखिकेने फार ताकदीने केले आहे कादंबरीतील कौटुंबिक वर्णन करतांना लेखिकेने अत्यंत रसपूर्ण वर्णन केलेले आहे पुढे राणीला दिवस गेल्याचे आणि बाळंतपणानंतर कथा सामान्य लेखिका नेहमीप्रमाणे व काव्यमयतेने मांडणी करतात तसेच राणीच्या पुत्रजन्माने शोककळा झालेल्या गंगाधररावांनी मनोवेदना मांडताना लेखिकेने वाचकांच्या डोळ्यात अश्रू उभे केले आहेत कादंबरीत विविध रसांचा परिपोष योग्य व समर्पक असा साधला असल्यामुळे ते प्रसंग जिवंत साकारले गेले आहेत

झाशीची राणी संवेदनशील मनाची व रसिकतेला जागणारी असल्याचे दर्शन कादंबरीत अनेक ठिकाणी ओळखणारी दिसून येते कृष्णाबाई हेकेखोरपणा पतीला नसे मनाचे, "महाराज हेच खरंतर आमचे भाग्य आहे असे तर ओळखणारी दिसून येते. ...आमच्याशी तिच्याविषयी एकच वचन आपल्या मनातून शृंगारांच्या व भक्ती उत्साहात असता आपण स्त्रीच्या मनाला जेवढ, आम्ही आपल्याशी आपल्या बोलतो, आपला अपमानरूप भासेल असल तर आपल्या मनावरील केला असतं येथे हित सिध्देची तुम्ही एकादी नजर अनुभवली असती अपमान सुखी केलं असतं पण महाराज आम्ही जे केलं ते प्रजेसाठी लिहिलेला सुखसंपन्न देण्यासाठी आपण आपल्यास वचन देतो की, आम्ही प्राण देऊ पण झाशी देणार नाही" (पृ.१५) व्यक्तिचित्रणात्मक कादंबरीतील ही अशा राणीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू प्रकाशमान दिसतात

कादंबरीतील प्रसंगातून क्रमाक्रमाने राणीचे जीवन रेखाटले जाते. प्रत्येक प्रसंगातून राणीचा जीवनपट रेखाटला आहे. लेखिकेला केवळ आपल्या कथेच्या नायिकेच्या अनेक प्रसंगांवर दूरदृष्टीने मात करणारी राणी एवढ्या व्यक्तिमत्त्वाचा नाही विचार होतो. त्यामुळे दत्तक विधान नामंजूर होतो. राणीचा स्वाभिमान मोठेपणा होतो. अशा वाटेतील सर्वांचे बळ राणीच्या जीवनात सहज निर्माण होते. इंग्रजांनी राणीचे सर्वांतल्या केलेल्या पत्रव्यवहार महत्त्वाचे विचार दूरदृष्टीपणाचे अशा प्रकारचे होते. इंग्रजांनी झाशीचे राज्य खालसा करण्याचा हुकूम देताच "माझी झाशी कदापी देणार नाही" अशी गर्जना करून राणीने स्वराज्याची ज्योत पेटवली. या संघर्षात लिंग भेद न मानता अनेक स्त्री-पुरुष साथीदारांचे वर्णन लेखिकेने कादंबरीत केले आहे. त्यात [illegible], [illegible], काशी बाईसारख्या प्राणपणाने साथ देणाऱ्या सख्यांचा उल्लेख केला.

झाशीच्या राणीवर सतत संकटांच्या मागे कोसळत असते. तरी राणी मात्र धैर्याने प्रसंगाला तोंड देते. समशेरीसारख्या शस्त्रात पारंगत असते. इंग्रजांशी लढा निर्माण करते. संस्थानांना साद घालून एकत्र येण्यासाठी सहकाऱ्यांना दिलासा देत त्यांच्याकडून नियोजन करते. जनतेशी संपर्क ठेवत लढाईत यश... इतका जबाबदार पेशवा युद्ध करते. स्वतः नेतृत्व करते. इंग्रजांचा विरोधात लढण्याची तयारी आहे. अशा प्रकारचा पराक्रम गाजविते. स्वाभिमानी कर्तृत्ववान व योग्य वेळी मदत न मिळाल्याने लढता-लढता मरण पत्करते. परंतु ब्रिटिशांना शरण जात नाही. अशा अनेक प्रसंगांनी राणीचे लेखिकेने कादंबरीत केले आहे. राणीच्या जीवनाचे वर्णन हे वाचकाचे वाचनात राहावे असेच आहे. कादंबरी कुठेही पाल्हाळिक होत नाही. कादंबरीची भाषा राणीचे वास्तव ते जीवनाचा अगदी सरळ प्रमाणे केली आहे. कादंबरीची भाषा संवादी व प्रासादिक आहे. राणीचा जीवनपट रेखाटण्यासाठी लेखिकेने पुर्वकालीन रेखांना व विविध प्रसंगांचा आधार घेऊन अनुरूप प्रसंग वर्णन करताना लेखिकेच्या प्रतिभेचे दर्शन घडते.

विजया जहागीरदारांची लेखनशैली मोहक आणि आकर्षक आहे. त्यांचा प्रत्यय कादंबरीतील काही प्रसंग वाचल्यावर दिसून येतो. उदा. इंग्रजांनी दत्तक विधान नामंजूर करून राणीचे राज्य खालसा करण्या केला दिले जाईल व संस्थानातली पेन्शने कमी राणीच्या वेतनातून कापून घेतले जाईल. असा हुकूमनामा वाचून दाखविणाऱ्या इंग्रजांना उत्तर राणी संतापून म्हणते, "अहो... तुम्ही इथे येऊन हे सांगणार... आज साऱ्या [illegible] तुम्ही आमच्या पाठीत सुरी खुपसली या कृतघ्नपणाचा आहे. विश्वासघात आम्हाला मान्य नाही. आमची त्या कागदाच्या टोपलीत फेकली. झाशी पुढीलही स्वतंत्र होती आणि आजही आहे. सांग तुमच्या साहेबाला आपल्या मिठीतील आमच्या पेशवा करतात हे कोरडे आश्वासन ओढले आहेत. पण आम्ही इमानदार नाही. ते पाप स्वीकारायचे परत करतात आम्ही" (पृ. ८८)

लेखिकेची मोहक निवेदनशैली कादंबरीतील अनेक प्रसंगातून जाणवत राहते. गंगाधररावांच्या स्त्री वेश धारण करण्याच्या प्रसंगाचे निवेदन लेखिका असे करतात, "मनुच्या मनाचे एक सुरेल, कोवळी नाजूक गंगाधररावांच्या मनाच्या ईश्वराला टाकले होते, पण गंगाधरराव बायकांच्या वेषात पाहून धक्का होतो" (पृ. १११) तसेच गंगाधररावांना स्त्रीवेषात पाहून राणी म्हणते, "असा नटवा का करता होता ? ही तर पुरुषार्थ गमावणारी वेळ. हा वेडाचार सावरावी वेळ आपल्या असा वागणे केल्याचे टाळे जातील. स्वतःची आम्हाला हे सहन अनुताप असणे आहे. आम्हाला हे सहन करणे शक्य नाही आम्ही वाटतो" (पृ. २०)

'रणरागिणी' कादंबरीत लेखिकेने काही ऐतिहासिक शब्दांचा व वाक्प्रचारांचा वापर केल्यामुळे कादंबरीची भाषिक शैली वाढवली आहे. उदा. "झाशीला गोमेसारखे पाय फुटले", "आता डोमरी थोर आपत्ता बरे नाही" तसेच संकोच मूक, सुवर्णपेटिका, महाराज, दरबार, अनुताप असणे, दुरके सरदार वारीत नहीं वापरून लढाई इत्यादी विविध आवाहन, आनंदहेला, फैसला या सारखे अनेक शब्दांचा सहजपणे वापर केल्यामुळे भाषिक बाज राखलेला, ऐतिहासिक वातावरण निर्मितीस असे शब्दप्रयोग पोषक ठरतात. विजया जहागीरदारांची लेखनशैली वाचकांना बांधून ठेवणारी आहे. असेलच्या लढाई निवेदनशैली लेखिकेने [illegible] केले आहे. स्वातंत्र्याच्या संग्रामात अनेक सहकारी राणीच्या अनुयायांचा बळी देणारी ती एक अलौकिक होती. प्रसंगावर पुरुषवेश घेऊन झोकून देणारी ती तेजस्विनी, पराक्रमाची तलवारी गाजत होती. ब्रिटिशांवर कोसळणारी विद्युल्लता होती. स्वातंत्र्य सर्वांसाठी आणि गर्वानिशी धीरताचा चा... राणीने केले "मातीसाठी लढा, देशासाठी लढा, इंग्रजांशी युद्ध लढ का सोडता?" आवाहनाने असे आवाहन राणीने केले. ब्रिटिशांवर भयानक वार करत काम करणारी ही तेजस्विनी करत लीलेकडून आपल्यापासून स्फूर्ती प्रेरणा देणारी, ब्रिटिशांवर अशाच वार करत कामात जाणारी ही तेजस्वी होती. राणीचे हे तेजस्वी रूपाचे वर्णन वाचकांना वाचकाच्या डोळ्यासमोरच सर्व युद्धाचे प्रसंग घडत असल्याचा भास होतो.
लेखिकेची लेखनशैली वाचकांना बांधून ठेवणारी आहे.

कादंबरीच्या शेवटी आपल्या वडिलांनी प्रत्यक्ष झालेल्या राणीच्या विचार इच्छेप्रमाणे आपल्या देहाला अग्नी द्यावे. होऊ नये म्हणून स्वामीनिष्ठ सेवकांनी गंगादास बाबांच्या कुटीत गवताच्या गंजीवर ठेवलेल्या राणीचे शव अग्नीला देतात. प्राणाची पर्वा न करता तीच इच्छेचे जीवितामणी 'पेटवा-पेटवा' अशी दीन स्वरात आज्ञा करणारी राणी लक्ष्मीबाई या प्रकारची दुर्दम्य आत्मबल तीन इच्छेचे चित्रण करते... आणि इतिहासाच्या पानावर तेजस्वी पर्वाचा अंत झाला. रणरागिणी कादंबरीत पराक्रमी रणरागिणीच्या अंतिम देहाला आग आणि इतिहासाच्या पानात तेजस्वी पर्वाचा अंत होतो. कादंबरी वाचून संपली शेवटी राणीच्या चितेचे कारुण्यमय वर्णन वाचकांना वाचकाचे अंत करण सद्गदीत होऊन जाते. कादंबरी वाचून संपली
तरीही झाशीची राणी लक्ष्मीबाई ही रणरागिणी वाचकाच्या मनातून जाता जात नाही.

निष्कर्ष :

१ आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या कालखंडात मराठी कादंबरीची सुरुवात इंग्रजी वाङ्मयातील कादंबरीच्या आकार रूपांतराने झाली.

२ विजया जहागीरदारांनी विविध विषयांवर कादंबऱ्या लिहून कादंबरीकार म्हणून नावलौकिक प्राप्त केला आहे. विजया जहागीरदारांच्या रणरागिणी कादंबरीत अनेक विविध रसांचा परिपोष होऊन व सर्वांगं असा करीन

३ त्यामुळे हे प्रसंग मूर्तिमंत साकारले आहेत.

४ झाशीच्या राणीच्या स्वभावाचे कधी संवेदनशील, कधी भावनिक, कधी करारी, कुठे तर कधी कणखर असे विविध पैलूंचे दर्शन कादंबरीत प्रसंगातून अनुभवायला केला.

५ कादंबरीत विविध प्रसंगाचे वर्णन करताना कुठेही पाल्हाळिकपणा आढळत नसून विषयाला न्याय देणारे आहे.

[illegible]. [illegible]

[illegible] [illegible]

संदर्भ

१ [illegible], [illegible], [illegible], पुणे [illegible]
२ [illegible], [illegible], [illegible], पुणे, [illegible]
३ [illegible], [illegible], [illegible], पुणे, [illegible]
४ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

RNI MAHMAR

36829-2010

ISSN-2229-4929

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-Care Listed
Special Issue-I
Human Rights-Issues & Challenges

Vol. No. 45

Special Issue. I April 2022

R.N.I. FOR INDIA New Delhi
R. No.- MAHMAR-36829-2010

ISSN-2229-4929

UGC Approved and
Peer Reviewed Journal

Akshar Wangmay

International Research JournalUGC-Care Listed

Publisher: Sou. Pratik Prakashan, 'Pranav', Rukmer Nagar, Thodga Road, Ehmedpur 413515

Vol. No. 45 Special Issue. I April 2022

R. N. I. FOR INDIA New Delhi

R. No. – MAHMAR-36829-2010

Journal

ISSN – 2229-

UGC Approved

Peer Reviewed

AKSHAR WANGMAY

Special Issue on Human rights issues and Challenges

Volume: 45, April- 2022

Editor-in-Chief
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor
Dr. Shivajirao Deshmukh

Advisor
Dr. Arun Prabhune

Editorial Board

Dr. Balasaheb Labde
Dr. Ratnakar Bedge
Dr. Deepak Chiddarwar
Dr. Sandeep Sangle

Publisher: Sou. Rekhatai Nanasaheb Suryawanshi, Pratik Prakashan, 'Pranav', Rukme Nagar, Thodga Road, Ahmedpur 413515

---

*Maharashtra State Literary and Cultural Board has granted funds for the Publication of this Journal But Maharashtra State Literary and Cultural Board has not been responsible for writers' opinion in this Journal.

*The content and opinions expressed in the articles are the views of the authors and do not necessarily reflect the views and opinions of the periodical's Editorial Board, publisher, or the advisor. The authors are solely responsible for the facts and accuracy of the content of the articles.

अ . क्र.	शीर्षक	पृष्ठ क्र.
01	बालकामगार व मानवाधिकार प्रा. अमोल अरुण पगार	1-5
02	पर्यावरण आणि मानवाधिकार डॉ. शरद सांबारे व डॉ.राहुल प्रकाश चुटे	6-10
03	भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्कांद्वारे महाराष्ट्र राज्यातील विमुक्त जातींचा विकास डॉ.संजय भास्कर तायडे व श्री.स.ह.केळकर	17-21
04	मानव अधिकार आणि बालमजुरांचीसमस्या डॉ. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	22-26
05	महाराष्ट्रातील महिलांची श्रमशक्ती आणि कार्य सहभाग प्रा. डॉ. विजय मांटे	26-31
06	मानव अधिकार आणि आदिवासी समाजाची वास्तव स्थिती डॉ. राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	32-35
07	भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क प्रा. देवेंद्र एस रंगाचार्य	36-41
08	कवी यशवंत मनोहरांच्या कवितेवरील मानवाधिकारांचा पडलेला प्रभाव : एक अभ्यास प्रा.शिवराम लक्ष्मण गायकवाड	42-48
09	नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील जमातपंचायतीचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्वरूप व कार्यपद्धती प्रा. भागवत शंकर महाले व प्रा.डॉ.अजय वसंतराव गव्हाणे,	49-60
10	जागतिक दहशतवादाचे मनोविश्लेषणातून संकल्पना व परिणाम डॉ. पी. एम.पाटील	
11	नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील जमातपंचायतीचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्वरूप व कार्यपद्धती" प्रा.भागवत शंकर महाले.	
12	जागतिक दहशतवादाचे मनोविश्लेषणातून संकल्पना व परिणाम डॉ. पी. एम.पाटील	

मानव अधिकार आणि आदिवासी समाजाची वास्तव स्थिती

डॉ. रवींद्र गुलाबराव काकुस्ते

मानवी संस्कृतीच्या विकासात मानव सुरुवातीला प्राथमिक स्वरूपाचे जीवन जगत असताना सामूहिक विचाराला प्राधान्य दिले जात असे. मात्र कालांतराने मानवी समाज दोन गटात विभागला गेला असे कार्ल मार्क्स आपल्या ऐतिहासिक भौतिकवादामध्ये मांडतात. म्हणजेच समाजाचे शासक आणि शोषित असे दोन वर्ग निर्माण झाले.शासक वर्गाकडून होणाऱ्या शोषणाला वाचा फोडण्यासाठी प्राचीन काळापासून सतत प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. त्याचाच परिपाक म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यक्तिगत स्वातंत्र्य, सुरक्षितता, शांतता व बंधुभावाचे संरक्षण करण्यासाठी 10 डिसेंबर 1948 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या साधारण सभेने मानवी हक्कांचा जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. त्यानंतर जागतिक स्तरावर मानव अधिकार ही संकल्पना स्पष्ट करताना मॅक फरलेन,मॉरिस क्रॅन्स्टन यांनी स्वातंत्र्य आणि स्त्री-पुरुष समानता तसेच समतामूलक समाजाचे महत्त्वपूर्ण अंग असल्याचे नमूद केले आहे.

मानवी कल्याणाचा, हिताचा दृष्टिकोन लक्षात घेऊन भारतीय संविधानात मूलभूत तत्त्वांमध्ये तशा प्रकारची तरतूद करण्यात आली. भारतीय संविधानातील भाग तीन अनुच्छेद 12 ते 35 मध्ये मौलिक अधिकाराचा समावेश करण्यात आला. जगात जवळपास एकूण 23 टक्के आदिवासींचे वास्तव्य आहे. जगामध्ये दक्षिण आफ्रिके नंतर भारत हा आदिवासी लोकसंख्येचा दुसरा देश आहे.भारतीय समाजातील विविध गटांपैकीच मानव वंशशास्त्रदृष्ट्या प्राचीन समुदाय म्हणून आदिवासींचा उल्लेख केला जातो. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या ८.०२ टक्के एवढी लोकसंख्या आदिवासींची आहे. भारतीय संविधानातील 342 व्या कलमानुसार आदिवासींना अनुसूचित जमाती म्हणून ओळखले जाते. भारतातील एकूण आदिवासी जमातींची संख्या बाबत जरी एक वाक्यता नसली तरी भारताच्या 2001 च्या जनगणना अहवालानुसार आदिवासी समुदायाची संख्या 577 असल्याचे म्हटले आहे.

Anthropological survey of India च्या अहवालानुसार 461 आदिवासी समुदाय आणि केंद्रीय अनुसूचित जमातीच्या मंत्रालयाच्या अहवालानुसार 422 समुदाय असल्याचे म्हटले आहे. अनुसूचित जमातीच्या सामाजिक आर्थिक विकासासाठी आणि सबलीकरणासाठी राज्यघटनेत अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. संविधानातील पाचवी आणि सहाव्या अनुसूची मध्ये त्यांच्या विकासासाठी विशेष योजना निर्माण करण्यात आली. 338 व्या कलमामध्ये अनुसूचित जमातीच्या उत्थानासाठी राष्ट्रीय आयोग निर्मितीची तरतूद करण्यात आली. 335 व्या कलमानुसार आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. 340 व्या कलमानुसार आदिवासी विकासासाठी राष्ट्रपतींना विशेष अधिकार बहाल करण्यात आले. 1999 मध्ये आदिवासी विकास मंत्रालयाची ची स्थापना करण्यात आली.

थोडक्यात आदिवासींच्या कल्याणासाठी शासकिय पातळीवर बरेच प्रयत्न झाले असले तरी गेल्या 75 वर्षात त्यांचा पाहिजे त्या प्रमाणात विकास झालेला दिसत नाही, ही वास्तवता आजही नाकारता
येत नाही.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंध समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून पूर्ण केलेला आहे. आदिवासी समुदायातील आजच्या वास्तव स्थितीचा अभ्यास करताना संरचनात्मक प्रकार्य वादी सिद्धांताचा आधार घेऊन

विश्लेषणात्मक संशोधन आराखडा उपयोगात आणला आहे. या शोध निबंध साठी संकलित केलेले तथ्य पूर्णतः दुय्यम स्त्रोतावर अवलंबून असून त्याआधारे निष्पक्षपाती पणे निष्कर्ष मांडलेले आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

उद्दिष्ट विहिन संशोधन अशास्त्रीय होण्याची अधिक शक्यता असते. त्यामुळे संशोधनात शास्त्रीयता असावी याची जाणीव ठेवून खालील प्रमाणे उद्दिष्टे निश्चित करून त्याआधारे हा शोध निबंध पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे

१) मानव अधिकार आणि आदिवासी समाजाची स्थिती जाणून घेणे.

२) मानव अधिकार आणि भारतीय संविधानातील तरतुदीचा फायदा आदिवासींना झाला किंवा नाही याचा शोध घेणे.

वरील प्रमाणे उद्दिष्टे निश्चित करून प्रस्तुत शोध निबंध पूर्ण करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे हा शोधनिबंध पूर्ण करताना मार्गदर्शक ठरतील अशा पद्धतीने पूर्व ज्ञानाच्या आधारे खालील प्रमाणे गृहितके मांडण्यात आली व त्यानुसार निष्कर्षापर्यंत निश्चितच पोहोचता आले आहे.

गृहितके:

१) भारतात मानव अधिकार आयोग असूनही आदिवासींचे शोषण होत आहे.

२) शिक्षणाच्या अभावामुळे आदिवासी मध्ये जागृतीचा अभाव दिसून येतो.

आदिवासी समाजाची आजची वास्तवता:

शासनाच्या आदिवासीच्या विकासाच्या धोरणामुळे मुठभर आदिवासींचा वर्ग मध्यमवर्गीय जीवन जगु लागला आहे. परंतु आजही सर्वसामान्य आदिवासींच्या दुरावस्थेचा अंत झाला नाही. विकासाची फळे त्यांच्यापर्यंत पोहोचलीच नाही. मात्र त्यांना विकासामुळे होणाऱ्या विनाशाचा अनुभव कायम येत राहिला आहे.

आदिवासींच्या पायाभूत गोष्टींच्या आड येणाऱ्या बाबी:

१) आदिवासींचे अज्ञान व भित्रेपणा:

स्वतःचे हक्क व सोयी सवलती याबद्दल सामान्य, आदिवासी जनता अज्ञानी आहे. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये भित्रेपणाही वाढलेला आहे. जंगलामध्ये वाघाची झुंज देणारा आदिवासी शहरी माणसाला मात्र घाबरतो.

२) प्रामाणिकपणा: आदिवासींच्या चांगल्या गुणांचा गैरफायदा घेऊन धूर्त लोक त्यांची लुबाडणूक करतात.

३) असंघटितपणा: एखाद्या प्रश्नापुरता संघटित होणारा आदिवासी आपले संघटन कायम टिकवू शकला नाही. शिवाय वेगवेगळ्या संघटना कार्यरत असल्यामुळे त्यांची शक्ती विभागली गेली.

या बाबीमुळे आज भारतातील जंगलात राहणाऱ्या सुमारे 500 आदिवासी गावामध्ये दळणवळण आणि मूलभूत सुविधांचा अभाव आढळतो. विस्थापितांचे प्रमाण ५५.१६%आहे. पुनर्वसनाबाबत उदासीनता आढळते. 1991 च्या जनगणनेनुसार आदिवासी समाजातील साक्षरतेचे प्रमाण ३६.८९%एवढे आहे. म्हणजेच जवळजवळ 63% आदिवासी लोक निरक्षर आहेत. 60 टक्के आदिवासी दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत आहेत. महाराष्ट्र राज्यातील 306 पैकी 181 तालुक्यात 36000 कुपोषित बालके असल्याचे 1996 .97 च्या सर्वेक्षणात आढळून आले आहे. 1991 च्या जनगणनेनुसार तीस टक्के मृत्यूचे प्रमाण आढळून आले आहे. आजही 16 राज्यातील 60000 आदिवासी कुटुंबे फिरती शेती करतात ही वस्तुस्थिती आजच्या आधुनिक युगाला प्रश्नचिन्ह आहे.वर्तमान भारतीय दृष्टिकोनातून 90 टक्के आदिवासी समाज भारतात असा एक मानव समुदाय आहे की, जो आपली संस्कृतिक आणि सामाजिक अस्तित्वासोबतच मूळ मानवीय सामाजिक मान्यतेने वंचित होत

आहेत. उमेन (२०१३) यासंदर्भात म्हणतात की, भारतात सर्वाधिक विस्थापित असलेला समुदाय हा आदिवासी आहे. (जयाल १९९९). अहुजा (२०११)ब्रॉरेकिन व किम्लिका यांनी आदिवासींच्या मानव अधिकाराचे होणारे उल्लंघन स्पष्ट केलेले आहे.

घटनेतील मार्गदर्शक कलमातील ४६ वे कलम आणि

७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार आदिवासी संस्कृतीचे जतन करण्याची तरतूद असूनही आज त्यांच्या वंश विच्छेदनाची व धर्म संस्कृतीच्या उध्वस्तीकरणाची प्रक्रिया सुरु आहे.

हा समाज मुळात दुबळा नव्हता, असलाच तर मागासलेला होता. हे दुबळेपण तीन कारणामुळे आले.

१) सरंजामशाही, जमीनदारी यासारख्या व्यवस्थेमुळे त्यांचे नैसर्गिक साधनावरील हक्क संपुष्टात आले.

२) ब्रिटिश कालखंड

३) स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील सरकारी गलथानपणा व आदिवासीबाबत बेफिकीर वृत्ती होय.

उपाययोजना:

१) भारत सरकारने आदिवासी क्षेत्राचा विकास करण्याचा प्रयत्न करावा

२) विस्थापितांचे पुनर्वसन करताना गट व नैसर्गिक रचना जवळ करावे.

३) आरोग्य सुविधा व आजाराचे निवारण करण्यासाठी तज्ञ डॉक्टर, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, दक्षता समिती व स्वयंसेवक या गोष्टींची पूर्तता करावी.

४) पुरेसे ज्ञान अनुभव आणि आदिवासी समाजाच्या

प्रश्नांची सुयोग्य जाण असणाऱ्या अधिकाऱ्यांची आदिवासी प्रशासनासाठी नेमणूक करण्यात यावी.

५) आदिवासी संस्कृतीचे जतन करण्यात यावे.

६) शिक्षणाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी आदिवासींना त्यांच्या मातृभाषेत, कलागुणांना वाव देणारे शिक्षण असावे.

निष्कर्ष :

भारतातील इतर नागरिकाप्रमाणे आदिवासी भारताचे नागरिक आहेत. त्यांना मिळालेले सर्व मूलभूत अधिकार तसेच त्यांच्या मानवी हक्काचे जतन व्हायला पाहिजे. बाह्य समाजाच्या संपर्कात आल्यामुळे त्यांच्यात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या समस्या व आव्हाने कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१) मानव अधिकार, डॉ. निळकंठ भुयारी

२) मानवी हक्कातील मूलभूत संकल्पना, वाय.सी.एम.ओ.यु.

३) आदिवासी समाजशास्त्र, डॉ.संजय साळुंखे

४) महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज, गोविंद गारे

५) आदिवासी विकास (आदिवासी मंत्रालय, महाराष्ट्र)

६) आदिवासी संशोधन प्रशिक्षण संस्था

७) भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, डॉ. सुधा काळदाते.